

DOĞU KİLİSESİ ERKEN YÜZYILLARI ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Zafer DUYGU*

ÖZ

Hıristiyanlık Miladî takvimin erken asırlarında Roma İmparatorluğu dışında mevcudiyetini en geniş çaplı olarak Geç Antikçağ öncesinde ve sırasında sırasıyla Part ve Sâsânî hanedanlarınca idare edilen eski İran sahasında hissettirmişti. Anlaşılan o ki, bu dinin eski İran'daki erken dönemi büyük oranda Süryânîce ve bir ölçüde de Yunanca'yı kullanan Hıristiyanlar tarafından ayrı hiyerarşiler halinde şekillendirilmişti. Ancak Hıristiyanlığın söz konusu bu coğrafyada ilk defa ortaya çıkışına dair Kilise rivayetleri tartışmalıdır. Hıristiyanların Part ve Sâsânî hanedanlarıyla ilişkileri ile Kilise organizasyonu bağlamında teşkilatlanmaları ise nevi şahsına münhasır arkaplânlar barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Eski İran, Süryânîler, Doğu Kilisesi

ABSTRACT

"The Church of the East

A Survey in the Context of Its Early Centuries"

Christianity made its presence be felt outside the Roman Empire during Late Antiquity for the most part in Ancient Iran which was ruled first by the Parthians and then by the Sassanians. Apparently the early period of the development of this religion in Ancient Iran was shaped by the Christians who used predominantly Syriac and also Greek to some extent in separate ecclesiastical hierarchies. The legends of the Church, however, that deal with the first appearance of Christianity in this geography are controversial. The interaction between the Christians and the Parthian and the Sassanian dynasties and also the internal organisation of the Church all have their respective individual background.

Key Words: Christianity, Ancient Iran, Syrians, The Church of the East.

* Yrd. Doç. Dr. - Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Süryânî Dili ve Edebiyatı Bölümü.
E-mail: zaferduygu.zd@gmail.com

GİRİŞ

Bu makalede², evrensel Hıristiyan Kilisesi'nin Roma İmparatorluğu dışındaki en mühim kolu olarak tarih sahnesine çıkıp gelişen Doğu (Süryânî) Kilisesi'nin geçmişini erken yüzyıllar açısından ana hatlarıyla tasvir etmek amacı güdülmüştür. Hemen bu aşamada önemli bir hatırlatma yaparak başlamak isterim: “Doğu Kilisesi” tabiri, kimi zaman zannedildiğinin aksine, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde meskûn Hıristiyan topluluklarla ilgili bir dinî kurumu ifade etmemektedir.³ Zira bu Kilise, henüz ilk andaki teşekkülünden itibaren Roma ülkesinin dışında ve doğusunda; sırasıyla Part ve Sâsânî hanedanlarınca idare edilen eski İran sahasında vücût bulmuş⁴, mevcudiyetini ve rüştünü Roma ülkesindeki Kilise'den ayrı bir tarih ve kaderin temsilcisi olarak burada ispatlamış ve en nihayet kendisine has teşkilatlanmasını da burada tamamlamıştı. Dolayısıyla, Doğu Kilisesi'ni en basit ifadeyle eski İran'ın Kilisesi olarak tanımlamak gerekir.

Bu cümleden olmak üzere Doğu Kilisesi'nin tarihini anlatmak demek öncelikle bir yönüyle Miladî takvimin başlangıcından itibaren ve bilhassa Geç Antikçağ⁵ tabir edilen devir bağlamında eski İran'a has din tarihinin bir parçasına bakmayı, diğer bir yönüyle ise Hıristiyanların o zamanlar İran'da siyasî otoriteyi temsil eden Part ve Sâsânîlerle ilişkilerinin karakterini gün yüzüne çıkarmayı mücbir kılmaktadır. Belirtmek gerekir; aslında Doğu Kilisesi tarihinde özellikle İslam yönetiminin husule gelmesinden sonraki süreçte Asya kıtasının engin bozkırlarında yürütülen görece başarılı misyonerlik faaliyetleri kabilinden

² Bu makaleyi okuma ve tashih etme inceliğini gösteren değerli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Kutlu Akalın ile Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kütük'e teşekkür ederim.

³ Bununla beraber, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde meskûn Hıristiyanlar da teolojik açıdan hiçbir zaman homojen bir yapı taşımamış ve henüz en erken dönemden itibaren dinî içerikli mevzularda ayrı ekollerin mümessilleri olmuşlardır. Nihayet V. yüzyıldan itibaren bunların muhtelif Kiliseler etrafında organize oldukları vakıdır. Konuya ilişkin detaylar için bk. Mehmet Çelik, *Süryânî Kilisesi Tarihi*, İstanbul: Ayraç 1987; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat 2009.

⁴ Eski İran'da M.S. 224 yılına kadar Partlar, bunun sonrasında Sâsânîler egemenlik tesis etmişlerdir; binaenaleyh o zamanlar İran, ana hatlarıyla Part ve Sâsânî devletlerinin hâkimiyet sahalarını ifade eden bir bölgeydi. Kabaca söylemek gerekirse, Sâsânîler devrinde İran, Dicle Nehri'nin batısından doğusuna uzanan bir ülkeydi; şimdiki Irak ve Azerbaycan ile kısmen Afganistan topraklarını da kapsıyordu ve bugünkü Irak, İran'ın kalbi addolunuyordu. Bu anlayışın neticesi olarak Fırat Nehri Sâsânîler için tabii bir batı hududu teşkil etmişti. Bu hususta bk. Christopher Buck, “The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?”, *The Journal of the Assyrian Society* 10: 1, 1996, s. 56.

⁵ Geç Antikçağ umumiyetle 250-800 yılları arasındaki tarihsel dönem sayılmaktadır. Ancak tabiri daha geniş veya dar kapsamlı telaffüz edenler de yok değildir. Bu konuda bk. Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar (eds), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Harvard University Press: Cambridge 1999, sunum kısmı; Ayrıca, konuya ilişkin bilgilendirici bir sunum Turhan Kaçar tarafından (“Geç Antik Çağ Nedir”, *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi Sempozyumu*, Denizli 22-23 Mayıs 2015) yapılmıştır.

zikredilmeyi hak eden çok sayıda başka hassa da bulunmaktadır.⁶ Ancak bu yazının hacmini bahis konusu bu Kilise'nin daha ziyade V. yüzyıla kadar geçen dönemiyle sınırlı tutacağım. Zira Doğu Kilisesi'nin menşei veya eski İnan devletleri ile ilişkileri gibi meseleler bilhassa ikincisi yönünden tamamen değilse de büyük oranda erken yüzyılları ilgilendiren konulardır. Hristiyanlığın eski İnan sahasında "Doğu Kilisesi" çatısı altında teşkilatlanması ise en çok V. yüzyıla ilişkin bir gelişmedir. Son olarak şu hususu da özellikle vurgulamak isterim ki, Part ve Sâsânî devletlerinin Roma yönetimiyle ilişkileri Hristiyanlığın eski İnan sahasındaki erken dönemi için çoğu zaman belirleyici amil olmuştur.⁷ Nitekim yeri geldikçe buraya da temas etmeye çalışacağım.

1. Menşe Meselesi

Doğu Kilisesi, Kilise yazarlarınca "Havariler Çağı" tabir edilen Hristiyanlığın en erken döneminde teşekkül ettiği iddiasını taşımaktadır ki, Hristiyanlık âleminde neredeyse bütün Kilise merkezleri için bu iddiayı havi olmak âdettendir.⁸ Bu olgu daha ziyade Kilise merkezlerinin kendi mevcudiyetlerini meşru zemine oturtabilme ve/veya birbirlerine kıyasla umumiyetle zıddiyet taşıyan kristolojik esaslı teolojik öğretilerinin "Ortodoksluğu" vurgusunu bir havariyle temellendirme uğraşlarından neşvünema bulmuş olmalıdır.⁹

⁶ Doğu Kilisesi'nin Orta Asya'daki misyonerlik faaliyetleri ve buradaki tesirleri konusunda özellikle batıda önemli bir literatür mevcuttur. Örneğin bk. Li Tang-Dietmar W. Winkler (eds), *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, Lit Verlag: Zurich-Berlin 2013; Erica C. D. Hunter, "The Church of the East in Central Asia", *Bulletin John Rylands Library*, 78: 3, 1996, ss. 129-142; Maria Adelaide Lala Comneno, "Nestorianism in Central Asia During the First Millennium: Archaeological Evidence", *Journal of the Assyrian Academic Society*, 11. 1, 1997, ss. 20-67; Bununla birlikte, şu makale de oldukça bilgilendiricidir: Wilhelm Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık", Trc. Köprülüzâde Ahmet Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 1925, ss. 47-100; Aynı yazarın şu eserinde de temel bazı bilgiler bulunabilir: *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu: Ankara 2006.

⁷ Part/Sâsânî ve Roma/Bizans devletleri arasında VII. yüzyıla kadar fasıllarla süren çok sayıda savaş yapılmıştır. Bu konuda da önemli bir modern literatüre sahip bulunduğumuz söylenebilir. Örneğin bk. Beate Dignas- Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press 2007.

⁸ Hristiyanlık dünyasında neredeyse tüm Kilise merkezlerinin Havariler Çağı'nda ortaya çıktıkları iddiasını taşımaları bilhassa 325 Nikaia (İznik) ve 381 Constantinopolis (İstanbul) konsillerinin Hristiyanlık âleminde husule getirdikleri Kiliseler arası mücadelelerin dolaylı bir neticesidir. Zira Roma başta olmak üzere emsallerine nazaran kendi üstünlüklerini vurgulamak isteyen çok sayıda Kilise merkezi güya Havariler Çağı'nda teşekkül ettikleri iddiasıyla havariyel (apostolik) bir orijine sahip buldukları; yani saygınlık bakımından en üst mertebeyi tevarüs ettikleri propagandası yapmışlardır. Ne var ki, bu kabil iddiaların kahir ekserisi açıkça uydurmadır ve sonraki yüzyıllarda ortaya atılmıştır. Örneğin, bizzat Roma Kilisesi'nin İsa'nın başhavarisi Petros tarafından kurulduğu iddiasının hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Bu hususta örneğin bk. Brent D. Shaw, "The Myth of the Neronian Persecution", *The Journal of Roman Studies*, 105, 2015, ss. 73-100.

⁹ Doğu Kilisesi'nin Mesih'te iki ayrı tabiat müşahede eden teolojik öğretisi batılı Hristiyanlar ve çoğu araştırmacı tarafından "Nesturilik" şeklinde tanımlanmıştır. Hâlbuki Doğu Kilisesi V. yüzyıldan itibaren Nesturî tabirine ismini veren Nestorios'un da üstadı Mopsuestialı Theodoros'un görüşlerini esas ittihaz

Bu bağlamda, Doğu Kilisesi tarafından Hıristiyanlığın eski İran'da ilk defa olarak İsa'nın bir havarisi veyahut daha yaygın bir kanaate göre "Yetmişler" öğrenci grubunun bir üyesi kabul edilen Thaddaios'un¹⁰ müridi Mari tarafından vaaz edildiği iddia olunmaktadır.¹¹ Bu iddiaya dayanak teşkil eden başlıca mehaz, İncil'in Urfa havalisinde ilk kez Thaddaios tarafından ve henüz birinci yüzyılda ilan ve vaaz edildiği söylemini gündeme taşıyan "Abgar Efsanesi" isimli meşhur bir menkıbedir.¹² Buradan hareketle, İsa'nın irtihalinden sonra havari Thomas tarafından görevlendirilen Thaddaios'un Urfa'ya geldiği ve kral Abgar başta olmak üzere şehirde pek çok kimseyi Hıristiyanlık namına kazandığı söylenmiştir.¹³ Mari'nin ise ustası Thaddaios'un yönergesi uyarınca Nusaybin-Erbil güzergâhı üzerinden eski İran'a girdiği, buradan Seleukeia-Ktesifon'a ulaştığı ve burada ilk Hıristiyan Kilisesi'ni teşekkül ettirdiği farz olunmaktadır.¹⁴ VI. yüzyılda kayıt altına alındığı öne sürülen ve Hıristiyanlığın erken yüzyıllardaki serüvenini Erbil merkez olmak kaydıyla nakleden bir Doğu Süryânî tarih çalışmasında da Mari değilse bile Thaddaios'un ismi zikredilmektedir.¹⁵ Söz konusu bu "apostolik kuruluş" iddialarının en güçlü şekilde bilhassa XII. yüzyılda ve sonrasında yaşayan kimi Süryânî yazarlarca dile getirildiği de belirtilmektedir.¹⁶

etmişti; Efes konsillerinde (431-449) aforoz ve mahkûm edilen Nestorios'a saygı duymakla beraber onun teolojik düşüncelerinden büyük oranda bihaberdi. Binaenaleyh "Nesturi" tabiri erken dönemde Kiliseler arasında süren politik-teolojik mücadelelerin miras bıraktığı bir "sapkınlık" suçlamasından ibarettir. Bu konuya ilişkin geniş çaplı bir tahlil ve terminolojiye dair başka bir takım tashihler için bk. Sebastian P. Brock, "The Nestorians Church: A Lamentable Misnomer", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 78: 3, 1996, ss. 23-35.

- ¹⁰ Thaddaios'un kim olduğu tartışmalıdır. Onun İsa'nın oniki havarisinden İudas ile aynı kişi veya yetmiş öğrenciden birisi olduğu öne sürülmektedir. Thaddaios/Thaddeus = Sry. Addai veya Aday, Lat. Addeus.
- ¹¹ Söz konusu öykünün farklı varyantları mevcuttur. Bu bağlamdaki iddialar için örneğin bk. François Yakan, "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış: Türkiye'de Keldaniler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: Hıristiyanlık, Dünyü, Bugünü, Geleceği*, Ankara 2002, s. 13; Gorgis David Malik, *Süryânîlerin Tarihi: İlk Hıristiyanlıktan Kadim Doğu Süryânî Müjdecî-Havari Kilisesi*, Türkçe trc. Vedii İlmen, Yaba Yayınları: İstanbul 2012; Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları: Ankara 1997, ss. 67-68; Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Türkçe trc. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005, ss. 269-274.
- ¹² IV. yüzyılın birinci yarısında faaliyette bulunan Kaisareia piskoposu ve Kilise tarihçisi Eusebios (*Hist. Eccl.*, 1. 13. 1-20) bu iddiayı ilk defa gündeme taşıyan kişi olmalıdır. Zira Eusebios'a göre, Urfa Kralı Abgar ile Mesih'in karşılıklı mektupları IV. yüzyılda şehir arşivinde mevcuttu.
- ¹³ Bk. Labubna Bar Sennak-George Phillips (ed.-trc.), *The Doctrine of Addai, The Apostle*, London 1876; Bilgilendirici bazı detaylar için bk. Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge: London-New York, 2014, s. 94 vd.
- ¹⁴ Amir Harrak (tercüme-sunum-notlar), *The Acts of Mar Mari, the Apostle*, Society of Biblical Literature: Atlanta 2005, xi (sunum kısmı).
- ¹⁵ *The Chronicle of Arbela (CSCO 468)*, Trc. Peter Kawerau, İngilizce trc. Timothy Kroll, Lovanii 1985; Türkiye'de bu kronik *Erbil Vakayinamesi* ismiyle basılmıştır (trc. Erol Sever, Yaba Yayınları: İstanbul 2002) ve 104-114 yıllarına ilişkin kayıtları Thaddaios'un Adiabene bölgesindeki kimi faaliyetlerine ilişkin bazı bilgiler vermektedir.
- ¹⁶ W. Baum-D. W. Winkler, *The Church of the East: A Concise History*, İngilizce trc. Miranda G. Henry, Routledge: London-New York 2003, s. 12.

Buna mukabil, Doğu Kilisesi'nin menşesine dair yukarıdaki resmin tarihsel hakikatleri yansıtmayı yansıtmadığı hususu pek şüphelidir. Zira birinci olarak önemli bir noktaya dikkat çekmek lazımdır: Urfa şehrinin tarihini 540 yılına kadar daha ziyade kısa/giriş (*Jemma*) kayıtlarıyla nakleden ve meçhul bir Hıristiyan müellif tarafından kaleme alındığı vazıh bir surette anlaşılan VI. yüzyıla ait Süryânîce bir yerel tarih çalışması, hem de bizzat şehrin arşiv kayıtları da kullanılarak vücuda getirilmiş olmasına karşın, Thaddaios veya Mari gibi isimlerden bahsetmediği gibi Abgar Efsanesi'ne de hiçbir biçimde değinmemiştir.¹⁷ İkincisi, yukarıda bahsi geçen ve A. Mingana tarafından bilim âlemine tanıtılan Erbil merkezli kronik çalışması, konunun uzmanları arasında son derece tartışmalı bir eser sayılması ve hatta Thaddaios'un faaliyetleri hususunda başlıca kaynaklarla tutarsızlık yansıtmaya hasebiyle Hıristiyanlığın erken yüzyılları açısından "kaynak" olma hüviyetini neredeyse tamamen yitirmiştir.¹⁸ Üçüncüsü, Doğu Kilisesi çatısı altında toplanan konsillerde bu Kilise'nin "apostolik" kökene sahip bulunduğu iddiasının ilk defa V. yüzyıl sonlarında mevzu bahis edilmesi, bu konsil tutanaklarında herhangi bir havari ziyaretinden dem vurulmaması ve nihayet çok geç tarihlere kadar Thaddaios isminin bile bir defa geçmesi hususları dikkat ve hayrete şayanıdır.¹⁹ Dördüncüsü, Mari'nin faaliyetlerini ihtiva etmesine karşın oldukça geç bir zamanda kayda geçirilmiş olan *Mari'nin İşleri* isimli çalışmanın tarihsel bir kaynak olarak kullanışsızlığı uzmanlar tarafından bilhassa vurgulanmıştır.²⁰ En nihayet, beşincisi, Mari ibn Süleyman veya Amr b. Matta gibi çok sonraki dönemlerde yaşayan bir takım Süryânî yazarların IV. yüzyılın öncesine ilişkin ancak pek sınırlı bilgilere sahip bulduklarını ve dolayısıyla erken devirlere dair verdikleri malûmatın sağlıksız olmasının çok büyük olasılık keşettiğini dile getirmek durumundayız.²¹ İşte bütün bu olgular bir arada yorumlandığında, Doğu Kilisesi'nce savunulan "kuruluş" rivayetlerini bilimsel bir temele oturtmak şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Bu minvaldeki rivayetlerin sebebini

¹⁷ Bu kroniğin tercümesi için bk. Zafer Duygu, "Urhoy Kroniği", *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, Divan Yayınları: Ankara 2016 (Kroniğin müellifi, şehirdeki arşiv görevlilerinin isimlerini bile zikretmiştir).

¹⁸ Konuya ilişkin tartışmalar hakkında kısa bir sunum için bk. Z. Duygu, *Süryânî Tarih Yazıcılığı*, ss. 75-76; *Erbil Vakayinamesi'nin Addai Doktrini* ile mukayesesi için bk. Matti Moosa, "Studies in Syriac Literature: *Syriac Literature of The Christian Era (Second Installment)*", *The Muslim World*, 58. 3, 1968, ss. 198-199.

¹⁹ Baum-Winkler, *The Church of the East*, ss. 12, 14.

²⁰ Sebastian P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and Its Absence from the Councils in the Roman Empire", *Syriac Dialogue: First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, Vienna 1994, s. 70.

²¹ Örneğin XIV. yüzyılın Doğu Süryânî yazarı Amr b. Matta, Seleukeia-Ktesifon Kilisesi'nin kurucusu olarak Mari'yi göstermişti. Mari'nin *Vita*'sına göreyse Mari kendi yerine Papa'yı bu şehrin episkoposu olarak atamıştı. Oysa Papa'nın IV. yüzyılda yaşadığı araştırmacıların malûmudur ki, bu takdirde Amr b. Matta'nın IV. yüzyıl öncesine dair pek bir bilgisi olmadığı gün yüzüne çıkmaktadır.

Doğu Kilisesi'nin sonraki asırlarda kendi kökenini "Havariler Çağı" denilen Hıristiyanlığın en "saygın" dönemiyle ilişkilendirme zarureti hissetmesi teşkil etmiş olmalıdır.²²

Hıristiyanlığın eski İran sahasındaki mevcudiyeti konusunda belki nispeten elle tutulur bilimsel veriler daha ziyade III. yüzyılla birlikte başlamaktadır. Bu kapsamda elimizde bulunan başlıca kaynakları yazılı eserler ile kitabe kayıtları olarak göstermek mümkündür. Erken yüzyılların meşhur Kilise babalarından Bardaysan'ın (ö. 222) talebesi Filippus tarafından kaleme alınan *Ülkelerin Yasalarının Kitabı* (veya diğer bir adıyla *Kader Üzerine*) isimli çalışma bu bakımdan önplâna çıkarılmaktadır. Zira bu eserin bir pasajında o zamanlar Hıristiyanların İran'da da meskûn oldukları bölgeler ismen zikredilmişti.²³ Bugünkü Bahreyn'in karşısındaki Hark Adası'nda mevcut III. yüzyıla ait Hıristiyan mezarlarının Süryânîce kitabeleri de araştırmacılardan ilgi görmektedir. II. Behram'ın (276-293) saltanatı ile muasır Mecûsî rahip Kartir'in bir kitabesi ise bu çerçevede karşımıza çıkan en dikkat çekici örnektir.²⁴ Kartir bu kitabede baskı altına aldığı Mecûsîlik²⁵ dışındaki dinleri sayarken Hıristiyan olması pek muhtemel iki dinî gruptan da söz etmişti ki, bu kitabeğe aşağıda başka bir vesileyle yeniden döneceğim.

IV. yüzyıldan itibaren İran Hıristiyanlığı konusunda artık daha net bir resim tasviri mümkündür. Öncelikle "Persli Bilge" Afrahat'ın 337-344 yılları arasında kayda geçirdiği *İspatlar* isimli çalışması Doğu Kilisesi'nin dâhilî bir takım problemleri ile Sâsânî yönetimiyle olan ilişkileri kabilinden kıymet taşıyan bilgiler nakletmektedir.²⁶ Söz konusu bu ilişkilerin mahiyeti, Sâsânî hükümdarı II. Şapur'un (310-379) Hıristiyanlara karşı başlattığı sistemli kovuşturmaların

²² Sebastian P. Brock, "Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties", *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, Variorum Reprints (London 1984), s. 3 (Brock, atıfta bulunduğum bu kısımda, sonraki geleneklerin eski İran sahasında Hıristiyanlığın kökenini apostolik zamanlara götürmüş olmalarına dikkat çekmekte, fakat gerçekte İran Hıristiyanlığı hakkında IV. yüzyıla kadar güvenilir bir kaynağa sahip bulunmadığımızı belirtmektedir); Bu konuda genel itibarıyla diğer bazı değerlendirmeler için bk. A. S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, ss. 269-273; William Ainger Wigram, *An Introduction to the History of the Assyrian Church or the Church of the Sassanid Persian Empire, 100-640 AD*, New Jersey 2004, ss. 8-9, 26 vd.

²³ S. P. Brock tarafından kader konusunda felsefi bir diyalog olarak tanımlanan bu çalışmanın İngilizce tercümesi *Ante-Nicene Fathers* külliyyatında bulunmaktadır ki, Bardaysan'ın bahis konusu pasajı için bk. ss. 1217-1218; Brock'un konuya ilişkin değerlendirmesi için bk. *A Brief Outline of Syriac Literature*, St. Ephrem Ecumenical Research Institute, Baker Hill: Kottayam, India 1997, ss.

²⁴ Bu hususlarda bk. S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire", s. 71; C. Buck, "The Universality of the Church of the East", s. 59; Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 8; Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 3, S. 10, 2010, ss. 36-37.

²⁵ Mecûsîlik hakkında bk. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *İslam Ansiklopedisi*, C. 28, 2003, ss. 279-284; Ayrıca bk. Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din: Monoteizm'den DUALİZM'e Mecûsî Tanrı Anlayışı*, Ayışığı Kitapları: İstanbul 2012.

²⁶ Afrahat ve çalışması hakkında genel hatlarıyla bilgi edinmek için bk. S. P. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, ss. 18-21.

yansımalarından hâsıl olan şehitlik literatürü vasıtasıyla da iyi-kötü yakalanabilmektedir. Öte taraftan, aynı devirde Roma İmparatorluğu'ndaki Filistin'in Kaisarea'sında piskoposluk yapan Kilise tarihçisi Eusebios'un da bu dönemde İran'da pek çok kilise bulunduğu şerhini düşmesi bilhassa mühimdir.²⁷

III. ve IV. yüzyıllara ait yukarıda saydığımız kanıtlardan anlaşılan, bizce meçhul bir zamanda ve şekilde eski İran sahasına nüfuz etmeye başlayan Hıristiyanlığın erken yüzyıllarda burada azınlık bazı cemaatlerce temsil edildiği hususudur.²⁸ Bu cemaatlerin eski İran'da varlıklarını muğlâk bir surette de olsa hissettirdikleri, zamanla geleneksel Mecûsilik dini taraftarlarınca rakip addedilmeye başlandıkları ve devlet ile münasebetlerinde kimi zaman gergin süreçler yaşandığı gibi başka bir takım olgular da gün yüzüne çıkan ana başlıklardır.

Yukarıda Mecûsî rahip Kartir'in ismiyle beraber sözü geçen kitabe, eski İran sahasında meskûn Hıristiyan cemaatlerin erken yüzyıllardaki yapısı hakkında da mühim ipuçları vermiştir. Şu suretle ki, Kartir burada Mecûsilik dışındaki dinleri kovuşturmakla övünürken bu dinler arasında *naşara* ve *khristiyan* dediği iki grubu da zikretmişti. Araştırmacıların bazısı tarafından *naşara* Sâsânî İmparatorluğu'nda yaşayan yerli Hıristiyanlar sayılmaktadır. *Khristiyan* ise genellikle eski İran'a gelen Roma kökenli Hıristiyanlar addolunmuştur.²⁹ Bunların büyük bir yekûnu belki Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un (240-272) Roma ülkesinde giriştiği fütuhât sırasında Antiokheia, Kappadokia, Kilikia ve bilhassa Suriye gibi bölgelerden toplayıp kendi memleketine naklettiği Roma halkından ve bunlardan türeyen nesillerden oluşmuştu.³⁰

Arapça tercümesi itibarıyla elde bulunan bir Doğu Süryânî tarih çalışması sözü geçen bu muhacirlerden Hıristiyanlığa mensup bulunanların Sâsânî ülkesinde iyi karşılandıkları, esnaflık yapıp ziraat işlerine eğildikleri, zamanla sayıca çoğaldıkları ve hatta kendilerine kiliseler inşa ettikleri kaydını düşmüştü.³¹ Buna karşın Roma ülkesinden gelen bu muhacir Hıristiyanlar ile Sâsânî ülkesinin yerli Hıristiyanları arasında belirli bir vakte değin bütünleşme sağlamadığı

²⁷ Bu hususlarda bk. S. P. Brock, "The Nestorians Church: A Lamentable Misnomer", ss. 32-33; aynı yazar, "The Church of the East in the Sasanian Empire.", s. 71; Baum-Winkler, *The Church of the East*, ss. 10-11; Ayrıca krş. John C. England, *The Hidden History of Christianity in Asia: The Church of the East Before the Year 1500*, ISPCK: Delhi-CCA: Hong Kong 2002, ss. 16-17.

²⁸ Hıristiyanlığın doğuda ortaya çıkışı bahsinde araştırmacılarca isimleri öncelikle zikredilen iki şehir Erbil ile Urfa'dır. O zamanlar Erbil (Arbela) Adiabene, Urfa ise Oshroene denilen eyaletlerin merkez şehirleriydi ve bilhassa bu ikincisi Süryânî Hıristiyanlığı açısından başkentti. Krş. Heleen Murre-van den Berg, "Syriac Christianity", *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Wiley-Blackwell 2010, s. 251; Mark Dickens, "The Church of the East" (değişiklik yapılmış varyant), *The American Foundation for Syriac Studies*, 5. 10. 2012, s. 2-5.

²⁹ Mehmet Alıcı, "Sâsânî İmparatorluğunun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 56, 1, 2015, s. 40; Baum-Winkler, *The Church of the East*, s. 165; S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire", ss. 69- 70.

³⁰ Bu hususa işaret eden kayıtlar için bk. *Siirt Vakayinamesi*, s. 64.

³¹ *Siirt Vakayinamesi*, ss. 63-65.

anlaşılmaktadır. Kartir'in bahis konusu kitabesinde iki ayrı Hıristiyan gruptan söz açılması herhalde buradan, yani eski İran'da ilk dönemlerde iki yapılı bir Kilise hiyerarşisi bulunmasından neşet etmişti. İşte bu iki Hıristiyan topluluğun litürjide Süryânîce veya Yunanca kullanmak noktasında da ayrı hususiyetlere sahip buldukları zannedilmektedir.³² Eski İran'da V. yüzyılda toplanacak ilk genel konsilin bu ikili yapıyı bertaraf edebilme düşünce ve icraatını en önemli gündem maddelerinden birisi mülahaza etmesi bu bakımdan bir tesadüf değildir. Bu konuya o konsil bahsi sırasında yeniden atıf yapacağım.

2. Devlet ile İlişkileri

Partların eski İran'ın idaresini tevarüs ettikleri 224 senesine kadar İran'da Hıristiyan ahaliye veya ruhbanlara karşı devlet eliyle geniş çaplı veya sistemli bir kovuşturma siyaseti tatbik edildiği intibah veren ciddi bir kanıt bulunmamaktadır. Hatta aksine, Hıristiyanların, daha doğru bir tabirle Hıristiyan ruhbanların Romalılar tarafından yönetilen imparatorluk dâhilinde bazı dönemlerde kimi yöneticiler tarafından yer yer kovuşturuldukları bu erken asırlarda³³ eski İran ülkesindeki Hıristiyan cemaatlerin liberal koşullar altında buldukları kanaati yaygındır.³⁴

Ne var ki, Sâsânî Hanedanı'nın kuruluşundan (224) itibaren süreç ilerledikçe işlerin tedricen değişmeye başladığı anlaşılmaktadır.³⁵ Zira her ne kadar Sâsânîlerin erken dönemlerinde de Hıristiyanlara yönelik bir baskı politikası mevzu bahis değil ise de, Sâsânîlerin Partlara kıyasla daha dindar kimseler olmaları³⁶, her geçen gün daha fazla Hıristiyanlaşan Roma İmparatorluğu ile yeminli bir husumete taraf teşkil etmeleri veya eski İran ülkesindeki resmî inancın temsilcileri olan Mecûsî din adamları sınıfıyla Hıristiyan ruhbanlar arasında şiddetlenen rekabet kabilinden bir takım amiller³⁷, Hıristiyanların eski

³² S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire", s. 71; aynı yazar, "Christians in the Sasanian Empire", s. 3; Baum-Winkler, *The Church of the East*, s. 9; A. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, s. 266.

³³ Hıristiyanlığın Roma yönetimiyle ilişkileri ve Roma siyasal sistemiyle eklemlenme süreci için bk. Zafer Duygu, *Constantinus'tan Theodosios'a: Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Şükran Yaşar, Manisa 2015.

³⁴ W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, s. 37.

³⁵ H. M. van den Berg, "Syriac Christianity", s. 252 (III. yüzyılda Hıristiyanlara karşı yapılan az sayıdaki münferit kovuşturmayı Sâsânîlerin iktidara gelmelerinden sonra Mecûsî inancını resmî din haline getirmelerine ve bilhassa da Mecûsîlikten Hıristiyanlığa yapılan ihtidaları hoş karşılamamalarına yormaktadır).

³⁶ U. T. Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", ss. 27-28.

³⁷ A. V. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 78: 3, 1996, s. 38 vd.

İran'daki görece rahat konumlarına olumsuz yönde tesir etmeye başlamıştır.³⁸ Binaenaleyh Sâsânî hükümdarı II. Şapur (310-379) döneminde Hıristiyanların ilk defa sistemli biçimde devlet tarafından baskı altına alındıkları ve 340'dan itibaren de fasıllarla şiddetli şekilde kovuşturuldukları görülmektedir.³⁹ Doğu Süryânî kaynakları bu zulüm dalgasını temelde iki sebebe irca etmişlerdir: Birincisi, Roma ülkesindeki fütuhâtı esnasında Nusaybin'e hücum edip kenti ele geçirmeyi başaramayan II. Şapur'un öfkesini ülkesindeki Hıristiyanlardan çıkarma temayülü gösterdiği söylenmektedir. İkincisi, bazı Yahudilerin Sâsânî hanedanı mensuplarına karşı misyonerlik faaliyeti yürüttükleri suçlamasıyla eski İran ülkesindeki Hıristiyanları II. Şapur'a şikâyet ettikleri ve bu şikâyetlerin Şapur'u çok öfkelenirdiği öne sürülmektedir.⁴⁰ Nitekim bilhassa bu ikinci rivayetin hakikat payı taşıması ihtimali araştırmacılarca tartışılmaktadır.⁴¹ Filvaki II. Şapur'un 340 itibariyle ön-ayak olmaya başladığı bu kovuşturma devrinde ilkin Hıristiyan tebaaya ilişkin malî mükellefiyetlerin fazlasıyla ağırlaştırılması ve hatta ucu katliamlara kadar varan şiddetli zulümlere kalkışılması gibi bazı uygulamalara başvurulduğu gerçektir.⁴² Süryânî müverrihlere göre, Sâsânî başkenti Seleukeia-Ktesifon'un bizce bilinen en eski piskoposu Papa'dan⁴³ sonra onun halefi sıfatıyla bu vazifeyi yürütmekte olan Mar Şem'un Bar Sabba'e, maiyetinde bulunan çok sayıda ruhbanla beraber devrin şehitleri arasında öncelikli yer temayüz etmişti.⁴⁴ Rivayet o ki, Mar Şem'un'un halefi Şahdost ile maiyetindeki ruhbanlar da bir müddet sonra aynı akıbeti paylaşmışlardı.⁴⁵ Eski İran sahasında II. Şapur'un saltanatı devrinde Hıristiyanları hedef alan bu kovuşturma politikasına dair haberler, dönemin çağdaş yazarı "Persli Bilge" Afrahat tarafından kaleme alınan *İspatlar'dan*

³⁸ J. P. Asmussen, "Christianity in Iran", *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press: Cambridge 1983, s. 924-948.

³⁹ Sozomenus, *Hist. Eccl.*, ii. 9, 15; Theophanes, s. 41 (=AM. 5817=AD. 324-5); *Chronique de Michel le Syrien*, i. vii. 3, s. 257.

⁴⁰ *Siirt Vakayinamesi*, s. 123; Ayrıca bk. Agapius II, s. 110.

⁴¹ Bu husus ve Şapur dönemi zulmü için genel olarak bk. W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, s. 62.

⁴² Aubrey R. Vine, *The Nestorian Church, A Concise History of Nestorian Christianity in Asia From the Persian Schism to the Modern Assyrians*, London 1937, s. 81; W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, s. 63.

⁴³ C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 73; Daha detaylı bilgi için bk. W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, ss. 40-55; Lucas Von Rompay, "Papa Bar Aggai", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. S. P. Brock-A. M. Butts-G. A. Kiraz-L. V. Rompay, 2011, s. 320.

⁴⁴ *Siirt Vakayinamesi*, ss. 122-132; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, ii. 9-13; A. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", ss. 48-49; W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, s. 64: "(İran hükümdarının vergi konusundaki emrine atfen) Şem'un, hem piskoposların böyle bir görevi olmadığı ve hem de cemaati fakir olduğu gerekçesiyle bu emre riayet etmemiştir" demektedir.

⁴⁵ *Siirt Vakayinamesi*, ss. 132-134.

21.'sinin arkaplânını oluşturduğu gibi, dönemin çeşitli şahadet rivayetlerini muhafaza altına alan şehitlik edebiyatınca da günümüze aktarılmıştır.⁴⁶ Bununla beraber, II. Şapur'un şahsiyetinde Sâsânî idaresinin eski İran ülkesinde Hıristiyanlığa mensup kimseleri baskı altına alması hadisesi aslında herhalde sadece hükümdarın şahsî öfkesi veya husumeti veyahut da kendi katına ulaşan bir takım yakınmalar kabilinden gerekçelere irca edilmekle açıklanamaz. Sâsânîlerin din siyasetinde ortaya çıkan böylesine köklü bir değişiklik, her şeyden evvel o sıralarda yaşanan son derece önemli politik bazı gelişmelerle yakın ilişki tevlit ediyordu. Zira eski İran memleketinde Hıristiyanları siyasî otorite nezdinde gözden ve itibardan düşüren başlıca gelişmeler, aynı sırada Roma İmparatorluğu'nda din hususunda zuhur eden bazı mühim hadiselerin akislerinden neşvünema bulmaktaydı. Şu suretle ki, Roma imparatoru Constantinus'un 306'dan itibaren Roma ülkesinde Hıristiyanları açık şekilde destekleyen dinî siyaseti bilhassa 324 senesinde *tetrarkhia* sisteminin başka bir hükümdarı olan Licinius'un bertarafıyla beraber ivmesini Kilise lehine daha da arttırmıştı ve bu vaziyet hiç şüphesiz Romalıların düşmanı Sâsânî yönetimi tarafından dikkatli gözlerle takip edilmişti.⁴⁷ Constantinus'un Roma ülkesindeki Hıristiyanları devlet himayesi altına alan fermanları ile Kilise'yi devletin siyasî yapısıyla bütünleştirme temayülü taşıyan konsilleri çok muhtemel ki eski İran yönetimi nezdinde Hıristiyanlığın Roma ülkesinde "devlet dini" olma sürecini tevarüs etmekte bulunduğu mealinde tefsir edilmişti. Bunun da ötesinde, Constantinus tarafından II. Şapur'a 337'den kısa bir müddet önce yollanan ve Kilise tarihçisi Eusebios tarafından bahsi yapılan bir mektup, Sâsânî hükümdarını pek tabii olarak küplere bindirmiş olmalıydı. Zira diplomatik karaktere havi olmayıp nezaket sınırlarını ihlâl ettiği açıkça anlaşılan bu mektup, II. Şapur'dan İran sahasında meskûn Hıristiyanları himaye altına almasını talep etme cüreti göstermiş; yani İran'daki Hıristiyanlar üzerinden Sâsânî yönetiminin dâhilî politikasına şekil vermek veya daha doğrusu İran'ın iç işlerine karışmak teşebbüsü taşıymıştı.⁴⁸ Böylece ortaya çıkmaktadır ki, Roma ülkesinde yönetim kademesinde Hıristiyanlığa karşı yükselen teveccüh eski İran sahasında tam aksi istikamette tesirler yaratmıştı. Roma'nın tedricen Hıristiyan bir karaktere bürünmeye başlaması ve bu hususu Sâsânî idaresine açık bir biçimde koz olarak kullanma girişimi, o zamana değin eski İran topraklarında nispeten rahat bir

⁴⁶ Baum-Winkler, *The Church of the East*, s. 10; C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 58; S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire", s. 71.

⁴⁷ Constantinus'un Hıristiyanlık lehine faaliyetleri için bk. Zafer Duygu, *Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu*.

⁴⁸ Eusebius, *VC*, iv. 8, 9; Ayrıca krş. Sozomenus, *Hist. Eccl.*, ii. 15; *Chronique de Michel le Syrien*, i. vii. 2, s. 245.

ortamda yaşayan Hıristiyanları Sâsânî yönetimi nezdinde politik bir cemaat hüviyetine inkılâp ettirmiş; yani devlete göre kendi bekaı açısından onların baskı altına alınmalarını zaruri kılmıştı. Kanaatimce bu keyfiyet bu şekilde de izhar edilebilir: Kendi yönetimi altındaki Hıristiyanlara ve Kilise'ye büyük lütuflar ihsan eden Constantinus, takip ettiği Hıristiyanlık yanlısı dinî politika ve belki bundan daha çok II. Şapur'a gönderdiği mektup yüzünden eski İran'daki Hıristiyanlara ve Kilise'ye bilmeyerek kötülük etmiştir.

İran Hıristiyanlığı üzerine ihtisasta bulunan uzmanlarca Sâsânî yöneticileri eliyle zulüm gören bazı Hıristiyanların isimleri önlâna çıkarılmaktadır ki, bu şehitlere ilişkin öykü ve rivayetler kovuşturmaların temel bazı hassaları hususunda fikir verecek mahiyet taşımaktadır. Bunlardan birisi II. Şapur dönemi şehitlerinden Guştazad'tır ve onun öyküsü Hıristiyanların devlet nezdinde maruz kaldıkları şüphe olgusunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Zira Guştazad, infazından önceki son anlarında hükümdara şu mesajı göndermişti:

“Size ve babanıza karşı daima sadakat gösterdim. Bir ricamı kabul edin: Bir haberci Guştazad'ın vatana ihanet suçundan değil, fakat Tanrı inancından feragat etmeyen bir Hıristiyan olduğu gerekçesiyle öldürüldüğünü ilan etsin.”⁴⁹

Bütün bu izahat ve bilhassa bahsi geçen bu son örnek, eski İran topraklarında yaşayan Hıristiyanlık dini mensuplarının IV. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sâsânî yönetimi nezdinde Roma ajanı veya hiç değilse sempaticanı olma potansiyeli taşıyan şüpheli kimseler addolundukları varsayımını ispatlamaktadır.⁵⁰ Bir diğer taraftan, eski İran'daki Hıristiyanların kendileri için çok müşkül koşullar husule getiren mevzu bahis algıdan pekâlâ haberdar oldukları ve zanlı olma durumundan kurtulabilmek maksadıyla büyük uğraşlar verdikleri hissedilmektedir. Kanaatim odur ki, Doğu Kilisesi'nin Urfa'daki Pers Okulu kanalıyla V. asırdan itibaren eski İran sahasına nüfuz etmekte olan Mopsuestialı Theodoros'un (ö. 428) görüşlerini esas almaya başlaması bu bakımdan çok manidardır. Zira Hıristiyanlığın eski İran'da Theodoros kabilinden Roma memleketinde aforoz edilmiş bazı ilahiyatçıların fikirlerinden beslenerek farklı bir forma bürünmesi, yani Roma ülkesindeki Hıristiyanlıktan başka, ondan ayrı ve ona alternatif bir kol teşkil etmeye başlaması, şüphe yok ki onu Sâsânî yönetimi nezdinde daha makbul, yani kendisinden daha az şüphe duyulacak bir

⁴⁹ *Siirt Vakayinamesi*, s. 126; Krş. C. Buck, “How Persian was Persian Christianity”, s. 78; S. Brock, “Christians in the Sasanian Empire”, s. 11.

⁵⁰ S. P. Brock'a göre, II. Şapur'un Hıristiyanlardan şüphelenmek için pekâlâ yeterli sebepleri vardı. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyan bir imparatorun ortaya çıkışına ilişkin dolaylı anlatımı sırasında Afrahat tarafından açığa vurulan heyecan, Şapur'un en azından Hıristiyan tebaasından bazı kimselerin sadakati konusunda endişe hissetmek için yeterli sebebe sahip bulunduğunu göstermekteydi. Bk. “The Church of the East in the Sasanian Empire”, s. 71.

Hıristiyanlık haline getirmiş olmalıdır. Theodorosçu İran Hıristiyanlığı ile Roma'daki Hıristiyanlık tahayyülleri arasında teolojik bağlamda hâsıl olan ve Sâsânî yönetimi tarafından bilhassa körüklenen bu nevi bir ziddiyet, herhalde eski İran sahasındaki Hıristiyanlar açısından bunların kendi devletlerine olan sadakatlerini ispatlamaları için pek müsait bir vesile teşkil etmişti. Bu arada, eski İran sahasındaki Hıristiyanlar arasında Mopsuestialı Theodoros'un görüşlerinin yayılması için kimi zaman Hıristiyanlığa müdahil olan Sâsânî yönetiminin, VI. yüzyılın ikinci yarısında Roma ülkesindeki işgali sırasında bu defa tam aksi yönde bir din politikası benimseyerek açıkça Miafizit karakterli Kilise'nin⁵¹ siyasetini desteklemesi dikkat ve belki takdire şayandır.⁵² Zira Sâsânî yönetiminin kendi memleketinde ve Roma ülkesinde vazih suretle bambaşka Kilise politikaları izlemesi aslen Hıristiyan olmayan bu ülke yöneticilerinin Hıristiyanlık bünyesindeki ayrışmalardan ve çekişmelerden haberdar oldukları ve bundan yararlanma maksadı taşıdıkları hususunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Fakat bütün bu meseleye dair detaylar herhalde başka bir yazının konusu olabilir.

Gerçekten, İran Hıristiyanlarının uzun bir müddet muhatap olup müşkülât çektikleri ajanlık suçlamalarından VI. yüzyıldan itibaren bir ölçüde arınmaya başladıkları tahmin edilmektedir. 576 Konsili'nde o andan itibaren Doğu Kilisesi litürjisinde her zaman Sâsânî hükümdarı Hüsrev için yapılacak duaların da yer alacağı hükmü bulunması araştırmacılarca bu bakımdan yâd edilmektedir.⁵³ Genel itibariyle Khalkedon Konsili (451) yanlısı bir karakter taşımış ise de, imparator Iustinianus'un (527-565) bazı dönemlerde kararsız temayüller de ihtiva eden değişken bir dinî siyaseti esas alması ve bunun neticesinde Roma ülkesinde ortaya çıkan bazı dinî gelişmeler de İran'daki Kilise'yi Roma Hıristiyanlığı'ndan daha da uzaklaştırmak bakımından tesirli olmuştur.⁵⁴ Binaenaleyh bu asırda Sâsânî yöneticilerinin Hıristiyanlara artık güven duymaya başladıkları intibayı uyandıran bazı kayıtlara tesadüf edilmektedir. Örneğin Grigor isimli bir Hıristiyan Sâsânî hükümdarı Kavad (488-531) tarafından İran ordusunda general rütbesiyle vazifelendirilmişti.⁵⁵ 587'de Doğu Kilisesi

⁵¹ Khalkedon Konsili'nin (451) iman formülünü reddedip beden bulduğu farz olunan İsa'da beşerî tabiatın ilahî olan tarafından ihata edildiği düşüncesini savunan ve araştırmacılar tarafından "Monofizit" veya "Yakubi" gibi tabirlerle de anılan Ortodoks Süryânî Kilisesi.

⁵² Bu konuda Tel Mahreli Dionysios veya Mikhael Rabo gibi Süryânî tarihçilerin kayıtları için bk. Zafer Duygu (ed.), "Tel Mahreli Dionysios'un *Tarih'i*", *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, 21.a-b, ss. 403-404; Ayrıca krş. Agapius, ss. 200-208.

⁵³ C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 79; S. Brock, "Christians in the Sasanian Empire", s. 11.

⁵⁴ S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire", s. 77.

⁵⁵ C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 79.

katolikosu I. Yeşuyab, 630'da ise aynı görevi yürüten II. Yeşuyab Sâsânî yönetimi tarafından Constantinopolis'e elçi olarak gönderilmişlerdi.⁵⁶

Hıristiyanların Sâsânî yönetimi altında bu zamanlardan itibaren geniş çaplı ve sistemli şekilde kovuşturulmadıkları, maruz kaldıkları olumsuz bazı uygulamaların ise daha ziyade münferit karakter taşıdığı hususu vurgulanmaktadır. Bu münferit zulümlere büyük ihtimalle kimi Sâsânî yöneticisinin ve bilhassa Mecûsî din adamlarının Mecûsîlik dininin terk edilip Hıristiyanlığa ihtida edilmesine olan kızgınlıkları yol açmıştır.⁵⁷ Örneğin 509 tarihinde Miafizit Süryânî inanç geleneğinin eski İran'daki başlıca mümessili Beth Arşam piskoposu Şem'un tarafından Hıristiyanlık namına kazanılmış üç İranlı, geleneksel dine geri dönmeyi reddettikleri gerekçesiyle öldürülmüşlerdi.⁵⁸ Münferit infazlar arasında Pusai örneğindeki gibi batıdan gelen Hıristiyanlara ilişkin bir takım şehitlik rivayetlerine rastlanmakta ise de⁵⁹, Georgios örneğindeki gibi Mecûsîlik inancından Hıristiyanlığa ihtida ettikleri için katledilenlere dair öyküler çoğunluğu teşkil etmektedir.⁶⁰

Devlet ile Hıristiyanlar arasındaki münasebetlerin bu yeni evresinde Hıristiyanlar her ne kadar geçmişte çok daha kesif surette yaşadıkları ajanlık şüphelerinden hiç değilse nispeten arınmış iseler de, bazı Sâsânî yöneticilerinin veya geleneksel dinin yetkili din adamlarının Hıristiyanlara yönelik münferit karakterli zulümlerini onların kendi dinlerini yaşamaya değil de ihyaya ve hatta yaymaya matuf çabalarına karşı tedbir addetmek makul olacaktır. Sâsânî yöneticilerinin bu algıları bazı kayıtlarda tezahür etmiştir. Örneğin Bizans imparatoru II. Theodosios'un (408-450) elçisi İran'da hapiste bulunan Benyamin isimli bir diyakozun serbest bırakılması istirhamıyla Sâsânî hükümdarı I. Yazdgirt'e müracaatta bulunmuş, Yazdgirt ise böyle bir talebin ancak Benyamin'in İran'da daha fazla insanı Hıristiyanlığa ihtida ettirmeyeceği yönünde yazılı bir teminat vermesi ile mümkün kılınabileceğini belirtmişti. I. Hüsrev (531-579) ise Bizans yönetimiyle akdettiği bir mütarekede şu cümleyi söylemişti: "İnanç özgür kalacak, ta ki Hıristiyanlar hiç kimseyi kendi dinlerine geçirmesinler."⁶¹

Bu son örnekler, Sâsânî hükümdarlarının ihtida hareketlerine karşı müspet bir bakışa sahip bulunmadıkları hususunu göstermektedir ki, Bury gibi bazı Bizans mütehassısları Hıristiyanlığa mensup olmayan bir idareci kadroda böyle bir eğilimin mevcudiyetini ve buradan neşet eden bir takım icraatları tabii

⁵⁶ S. P. Brock, "The Church of the East in the Sasanian Empire" s. 77.

⁵⁷ A. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", s. 39.

⁵⁸ *Chronicle of Zuqin*, (ed. Witakowski), s. 10.

⁵⁹ A. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", ss. 49-50.

⁶⁰ A. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", ss. 51-52.

⁶¹ C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 76.

görmüşlerdir. Bury'e göre, şayet mevcut durumun tam tersi bir senaryo ile karşı karşıya bulunsaydık; yani Bizans arazisinde meskûn Mecûsiler ülkede çoğunluğu teşkil eden Hıristiyanları sürekli kendi dinleri lehine kazanmakta olsalardı, özellikle I. Theodosios gibi tutucu imparatorların şahsiyetlerinde Bizans idarecilerinin Sâsânî yöneticilerine nazaran çok daha sert tedbirlere ve uygulamalara müracaat edecekleri belirtilmelidir.⁶²

Netice itibariyle, eski İran'daki Hıristiyanlık taifesinin kovuşturma tehdidi ve tehlikesi ile yüzleşmesi, öncelikle IV. yüzyıldaki Roma-Sâsânî husumetinden ve Hıristiyanların Roma ajanı veya müttefiki olmaları ihtimalini esas alan zanlardan neşvünema bulmuştur. Hıristiyanların bir sonraki aşamada Kilise'nin teolojik seçiminden litürjide başlatılan yeni bazı uygulamalara kadar –kimi zaman zarurete, kimi zaman rızaya bağlı ortaya çıkan- çeşitli tedbirlerle kendileri hakkındaki bu şüphelerden arınmaya büyük ölçüde muktedir oldukları görülmektedir. Nitekim Hıristiyanların devletle münasebetlerinin bu yeni evresinde ortaya çıkan baskıların daha ziyade münferit olaylar olup bazı Sâsânî idarecilerinin dinî anlayışlarından neşet ettiği söylenebilir.⁶³

3. Teşkilatlanması

Doğu Kilisesi'nin Sâsânî yönetimiyle ilişkileri ve bilhassa da resmî bir statüye kavuşarak teşkilatlanması noktasında başlıca me haz, Kilise'nin 410-775 yılları arasındaki konsil belgelerini ihtiva eden ve günümüzde araştırmacılar arasında *Synodicon Orientale* ismiyle bilinen koleksiyondur⁶⁴. Bu koleksiyonda V. asrın birinci yarısına atfen üç mühim konsil bahis mevzuu edilmiştir ki, bu konsillerin zulüm dönemlerini müteakip Doğu Kilisesi'nin Sâsânî yönetimi tarafından resmî surette tanınması, Roma ülkesindeki Kilise'yle ilişkileri ve özellikle de teşkilatlanma teşebbüsleri gibi bağlamlarda belirleyici roller oynadıkları anlaşılmaktadır.

3.1. Seleukeia-Ktesifon Konsili (410)

Kilise'yi ve Hıristiyanları destekleyip himaye etmek ve o zamana değin işitilmemiş mahiyette muhtelif imtiyazlara kavuşturmak gibi bazı icraatları

⁶² John Bagnell Bury, *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, London 1923, i. 14, s. 4.

⁶³ Sâsânîler döneminde eski İran sahasında Hıristiyanlara yönelik dört zulüm dönemi vurgulanmaktadır. Bunların ilki II. Şapur'un (309-79) saltanatı devrinde ve 340'tan sonra cereyan etmişti. İkinci zulüm dönemi I. Yazdgirt'in (399-421) son yıllarında, üçüncüsü V. Behram'ın (421-439) ilk yıllarında yaşanmıştı. Sonuncusu ise II. Yazdgirt devrinde ve 446-448 yıllarında husule gelmişti. Bk. S. Brock, "Christians in the Sasanian Empire", s. 4; A. Williams, "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", s. 40; Herhalde bu dört dönemin haricinde Hıristiyanların eski İran sahasında genel itibariyle elverişli koşullar altında yaşadıkları söylenebilir.

⁶⁴ J.-B. Chabot (ed.), *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Paris 1902.

dolayısıyla Roma imparatoru Constantinus'un Kilise çevrelerinde haklı bir şöhreti haiz bulunduğu malumdur. Constantinus'un bu yönü bağlamında bütünüyle değilse bile belki kısmî şekilde Sâsânî hükümdarı I. Yazdgirt (399-421) ile mukayesesi mümkün olabilir. Zira I. Yazdgirt'in saltanatı devrinde de eski İran sahasında Hıristiyanlığın İran'ın politik yapısıyla bütünleştirilmeye başlandığı; bu cümleden olmak üzere Doğu Kilisesi'nin kendi teşkilatlanmasını sağlayabilmek adına tarihî bir fırsat yakaladığı gözlenmektedir.⁶⁵

Aslına bakılırsa, saltanatının başlangıcı döneminde I. Yazdgirt'in Hıristiyanlar hakkında pek de müspet bir kanı veya liberal din politikası gütmeye niyet taşımadığı söylenebilir.⁶⁶ Ancak onun kısa bir müddet sonra Hıristiyanlara karşı hasmane tutumu bıraktığı anlaşılmaktadır ki, Doğu Süryânî tarihçiler bu dönüşümü Roma imparatoru II. Theodosios'un Yazdgirt'e yolladığı bir mektuba veya Yazdgirt'in o vakitler Hıristiyan bir ruhban olan Mar İshoq ile yakınlığına yormuşlardır.⁶⁷

Bu devirde Sâsânî ve Roma devletleri arasında cereyan eden diplomatik ilişkilerin Yazdgirt'i Hıristiyanlara karşı liberal bir din siyaseti takip etmeye yönlendirdiği ve ülkedeki Hıristiyanlar açısından bu sayede oldukça elverişli koşullar ortaya çıktığı hususları her halükârda açıktır. Bilhassa şu suretle ki, Yazdgirt'in saltanatı sırasında eski İran'dan Roma ülkesine gönderilen diplomatik heyetlerin Sâsânî ülkesinde ikâmet eden Hıristiyanları da ihtiva ettiği, buna makabil Sâsânî sarayında da ruhanî sınıfa mensubiyeti bulunan Bizanslı diplomatların ağırlandıkları anlaşılmaktadır.⁶⁸ Bu bağlamda Hıristiyan ruhbanlar icra ettikleri bu pek mühim vazifelerin meyvelerini kısa süre içinde toplamaya başlamışlardır. Zira örneğin bu süreçte gerçekleşen diplomatik ziyaretlerin birinde, Hıristiyan bir piskopos olan Marutha'nın liderlik yaptığı Roma delegasyonu, eski İran dâhilinde ilk defa olarak genel mahiyette bir Kilise meclisi toplanması için Yazdgirt'i ikna etmeyi başarmıştı.⁶⁹ Bu durum herhalde Hıristiyanlığın eski İran'da devlet katında resmîyet kazanması; Hıristiyanların mabetlerini inşa ve alenen ibadet edebilme hürriyeti elde etmeleri bakımından pek önemli bir anlam taşımıştır.⁷⁰

Söz konusu bu konsilin arifesinde Doğu Kilisesi'nin durumuna ana hatlarıyla göz atacak olursak, bu Kilise'nin bir ruhbanın görev yaptığı Merv'e kadar

⁶⁵ Yazdgirt'in bu yüzden Sâsânî geleneğinde "günahkâr Yazdgirt" tabir edildiği belirtilmektedir. Bu konuda bk. Bowersock-Brown-Grabar (eds), *Late Antiquity*, s. 602.

⁶⁶ Bu hususta bk. *Siirt Vakayinamesi*, s. 284.

⁶⁷ *Siirt Vakayinamesi*, s. 284.

⁶⁸ Bury, *HLRE*, i. 14, s. 3; Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 14.

⁶⁹ *Synodicon Orientale*, ss. 255-256; Krş. *Chronique de Michel le Syrien*, ii. viii. 1, ss. 2; *Siirt Vakayinamesi*, ss. 284-285.

⁷⁰ Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 14.

oldukça geniş bir arazide mevcudiyetini ispatladığı; örneğin yalnızca Fırat-Dicle havalisinde yirmiden fazla piskoposluk bölgesine sahip olduğu tahmin edilmektedir.⁷¹ Ancak Hıristiyanlık dinini temsilen muhtelif vilayetlerdeki cemaatlerin dinî hizmetlerini yürütmekte olan ruhbanların herhangi bir merkeze bağlı bulunmadıkları; çeşitli bölgelerin belki bir nevi özerk yapı teşkil ettikleri zannedilmektedir.⁷² Filhakika İran sahasında Hıristiyanların o zamanlar iki ayrı fırka hâlinde meskûn olduklarını; Roma ülkesinden gelen Hıristiyanların yerli Hıristiyanlar ile bütünleşemedikleri yönünde bir kanaat bulunduğunu evvelce belirtmiştim. Dolayısıyla, oldukça geniş bir alanda faaliyet göstermesine karşın Doğu Kilisesi'nin gerçekte dağınık bir hâl ve merkezî organizasyondan uzak bir görünüm sergilediği ifade edilmelidir.

Buradan hareketle, 410'da toplanan Seleukeia-Ktesifon Konsili daha ziyade Doğu Kilisesi'nin organize edilmeye çalışıldığı bir Kilise meclisi mânâsı taşımaktadır. Eski İran'da evrensel mahiyet kesbeden bu ilk konsil üzerinde Roma ülkesinden gelen bir ruhban olarak Marutha'nın tesiri bilhassa önplâna çıkarılan bir husustur. Konsilin birinci oturumu sırasında Marutha'nın beraberinde getirdiği ve konsilin öncesinde Yazdgirt'in tensiplerine takdim edilen bir mektup okunmuştu. Mektubun altında Antiokheialı Porphyrios, Halep'ten Akakios, Urfa'dan Pakida, Tello'dan Eusebios ve Amida'dan Akakios gibi ruhbanların imzaları mevcuttu.⁷³ Mektubun muhteviyatı ise Romalı piskoposların Doğu Kilisesi'nden talep ettikleri üç husus yönünden özellikle ehemmiyeti haviydi. Buna göre;

(1) İran sahasındaki her piskoposluk bölgesinde sadece bir piskopos görev yapmalıydı. Bu piskopos usule uygun şekilde üç piskopos tarafından takdis edilmiş olmalı ve (metropolit=piskoposların başı olarak tanımlanan) Seleukeia-Ktesifon piskoposunun yazılı tensip ve yetkilendirmesine sahip bulunmalıydı.

(2) Paskalya günü başta olmak üzere kilise takvimi açısından birlik tesis edilmeliydi.

(3) Nikaia Konsili'nin (325) iman ifadesi ve neşrettiği kanonlar Doğu Kilisesi'nce de kabul edilmeliydi.⁷⁴

Yukarıdaki birinci talebin eski İran'daki bazı vilayetlerde Hıristiyanlar arasında mevcudiyeti sezilen ikili hiyerarşik yapıyı bertaraf edebilme kaygısından neşet ettiği söylenmektedir. Zira şimdiye kadar mükerreren vurgulandığı üzere, Roma ülkesinden tehcir edilmiş esirlerden türeyen sonraki nesiller ile yerli Hıristiyanlar ayrı Kilise hiyerarşileri tarafından temsil olunuyorlardı. Diğer taraftan, bu konsil

⁷¹ J. C. England, *The Hidden History*, s. 17.

⁷² Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 14.

⁷³ *Synodicon Orientale*, ss. 255-256.

⁷⁴ *Synodicon Orientale*, ss. 258-259.

vesilesiyle eski İnan sahasında Nikaia Konsili dogması ile kanonlarının yerleştirilmek istendiği hususu da açıktır.⁷⁵ Nihayet konsilin Roma lkesindeki Kilise teşkilatı örneğinden hareketle Doğu Kilisesi’ni ülkenin başkenti olan Seleukeia-Ktesifon piskoposunun idaresi altında teşkilatlandırmak taşıdığı dile getirilmelidir.⁷⁶ Yani Seleukeia-Ktesifon piskoposunun Roma ülkesindeki patrik benzeri bir statü kazanması ve bu cümleden olmak üzere bir Kilise hiyerarşisi belirlenmesi herhalde buna işaret etmektedir.⁷⁷

Böylece, Doğu Kilisesi’nin 410 Konsili’yle birlikte ilk defa olarak zahiren bile olsa merkezi bir teşkilata kavuştuğu söylenmelidir.⁷⁸ Elbette bu meyanda belki bütün bunlar kadar büyük önem taşıyan diğer bir ayrıntı, konsilin bizzat Ssni yönetimince desteklenerek teşekkül etmiş olmasıdır. Roma İmparatorluğu’na benzer biçimde, Ssni ülkesinde de Kilise’nin ilk genel meclisi devlet tarafından desteklenmişti.⁷⁹ İşte Doğu Kilisesi bu sayede lkeadaki siyasi yapı içinde artık yasal bir statü kazanmış oluyordu.

3.2. 420 ve 424 Konsilleri

Seleukeia-Ktesifon Konsili herhalde eski İnan sahasında piskoposlar ve Hıristiyanlar üzerinde ilk anda beklenen tesiri gösterememişti. 420’de Seleukeia-Ktesifon piskoposu Yahballaha tarafından yeni bir konsil tertip edilmesi de muhtemelen buradan kaynaklanıyordu.⁸⁰

Söz konusu konsilin toplanmasında bir kez daha Romalı bir ruhban olarak Amida (Diyarbakır) piskoposu Akakios’un etkisi kayda değer bulunmaktadır. Zira tıpkı Marutha gibi şimdi de Akakios Roma imparatoru II. Theodosios tarafından Yazdgirt’e gönderilen bir heyetin başında bulunmuş ve konsil sırasında da hazirun arasındaki yerini almıştı.⁸¹ Konsilde ortaya çıkan kararlar daha ziyade 410 Konsili’nin güçlü şekilde vurgulanmasından ve ayrıca Roma

⁷⁵ Konsilde kabul edilen iman akidesinin Süryani Ortodoks ve Doğu Kilisesi varyantları Brock ve Chabot’tan hareketle İngilizce tercümeleri itibariyle şurada verilmektedir: Mathunny John Panicker, *The Person of Jesus-Christ in the Writings of Juhanon Gregorius Abu’l Faraj Commonly Called Bar Ebraya*, Lit Verlag: Hamburg 2002, ss. 58-59; Ayrıca bk. *Synodicon Orientale*, ss. 262-263.

⁷⁶ *Synodicon Orientale*, ss. 271-273.

⁷⁷ Değerlendirmeler açısından krş. W. Wigram, *The Church of the Sassanid Persian Empire*, s. 87; A. Vine, *The Nestorian Church*, s. 44; Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 15; C. Buck, “How Persian was Persian Christianity”, s. 61.

⁷⁸ Zahiren, zira konsil kararlarının eski İnan sahasında beklenen tesiri ilk anda gösteremediği sonraki konsilden anlaşılmaktadır ki, aşağıda buna değinilecektir.

⁷⁹ *Synodicon Orientale*, s. 257’de şöyle denilmektedir: “Konun ayının kutsal Epifani yortusunda İnan piskoposları bütün doğu şehirlerinin başkenti olan Seleukeia-Ktesifon’a geldiler. Hükümdarlar hükümdarı, muzaffer ve şanlı (Yazdgirt) bunların geldiklerini duydu. O, yüce babamız Seleukeia-Ktesifon piskoposu, katolikosu ve bütün doğunun başpiskoposu Mar İşhoq ile onun kardeşi Mar Marutha’ya, onları (piskoposları) Büyük Kilise’ye götürmelerini söyledi”.

⁸⁰ S. P. Brock, “The Church of the East”, ss. 74-75.

⁸¹ *Synodicon Orientale*, ss. 276-277.

ülkesinde Nikaia Konsili de dâhil olmak üzere bu konsil sonrasında toplanan diğer bazı kilise meclislerinin onaylanmasından ibaretti.⁸²

Doğu Süryânî Kilisesi'ne mensup bir tarihçinin kayıtları, 420 Konsili sonrasında da eski İran'daki Hıristiyanların kendileri açısından gayet elverişli koşullar tevarüs ettikleri notunu düşmüştür. Zira Yazdgirt ile II. Theodosios arasındaki olumlu ilişkiler eski İran'da Hıristiyanlara eski kiliselerini restore ve hatta imparatorun gelen bağışlarla yenilerini inşa edebilme imkânı bahşetmişti.⁸³ Fakat Sâsânî hükümdarı Yazdgirt'in Hıristiyanlara karşı tutumu birden bire aksi bir istikamete yöneldi. Rivayet o ki, bu ani değişikliğin sebebi Hıristiyan bir ruhbanın Ateş Tapınağı'nı yakması idi.⁸⁴ Başka bir rivayete göreyse ülkedeki Hıristiyan ruhbanlardan bazıları Seleukeia-Ktesifon piskoposu Dadişo°'yu tenkit ederek şimdi başlayan zulmü onun haksız uygulamalarına yormuşlardı; onu yönetime şikâyet etmişlerdi.⁸⁵ Nitekim Amid piskoposu Akakios'un iki imparatorluk arasında barış kararı alınmasını müteakip Sâsânî hükümdarı V. Behram'ı (420-438) ziyaret ettiği ve Dadişo° karşıtlarının destek bulabilecekleri umuduyla Akakios'a müracaatta buldukları bilinmektedir.⁸⁶ Bu dönem Doğu Kilisesi'nin dâhilî karışıklıklar içinde bulunduğu yıllardı ve Dadişo° da bu kargaşa arasında Roma taraftarı olmakla suçlanarak tevkif edilmiş ve sonraki birkaç senesini hapiste geçirmişti.⁸⁷

Buna karşın, Yazdgirt'in Hıristiyanları kovuşturmaya başlaması aslında alelusul Sâsânî ve Bizans yönetimlerinin şimdi bir kez daha siyasî bağlamda karşı karşıya gelmelerinden kaynaklanmıştı. Bu yüzden, V. Behram Yazdgirt'in halefi sıfatıyla Sâsânî tahtını tevarüs ettiği anda Hıristiyanlara karşı kovuşturmalar sürecekti gibiydi.⁸⁸ Ancak kısa süre sonra V. Behram ile II. Theodosios arasında anlaşma tesisi mümkün oldu. Bu gelişme ise Sâsânîlerin Hıristiyanlık politikasında tezahür ederek 424'te toplanacak önemli bir konsil için yolu açmış oldu. Bu arada serbest bırakılan Dadişo° da yeniden hürriyetine kavuşmuş, fakat Kilise bünyesindeki kargaşa yüzünden istifasını verip manastırına çekilmişti. Bu istifayı kabul etmeyen Dadişo° yanlısı ruhbanlar ise ondan ısrarla takibat sürecinde dağılan Kilise'yi yeniden derleyip toplamasını istemişlerdi. Böylece Dadişo° 424'de bir Kilise Meclisi topladı.⁸⁹

⁸² *Synodicon Orientale*, ss. 277-278; *Siirt Vakayinamesi*, s. 291.

⁸³ *Siirt Vakayinamesi*, s. 291.

⁸⁴ *Siirt Vakayinamesi*, s. 292.

⁸⁵ *Synodicon Orientale*, ss. 287-288.

⁸⁶ S. P. Brock, "The Church of the East", s. 75.

⁸⁷ Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 19

⁸⁸ Bury, *HLRE*, i. 14, s. 4-5.

⁸⁹ *Synodicon Orientale*, ss. 285 vd.

424 Konsili'nin öncekilerden temel farkı bu defa Romalı ruhbanların varlık ve desteğinin mevzu bahis olmamasıdır.⁹⁰ Diğer bir ifadeyle, bu konsil 410 ve 420 konsillerinin aksine yalnızca eski İıan dâhilindeki ruhbanların kararı ve tasarrufuyla toplanmıştı. Alanın uzmanları tarafından 424 Konsili'nin büyük önemi, Doğu Kilisesi'ni Roma ülkesinin doğu eyaletlerindeki ruhbanların güdümünden kurtarıp kendi bağımsız rotasına yönlendirmesi olarak vurgulanmaktadır.⁹¹ Bunun tesisi hiç şüphe yok ki Sâsânî ülkesindeki Kilise'nin de Roma ülkesinde mevcut emsalleriyle aynı statüyü haiz olmasını; yani "apostolik" menşee taşıyan ve İsa'nın başhavarisi Petros'un yetkisini intisap eden bir ruhban tarafından idaresini mücbir kılıyordu. Filvaki 424 Konsili de zaten artık Petros'tan ve onun havarilerin başında bulunmasından bahis açıyor; Doğu Kilisesi liderini bu bakımdan Petros ile mukayese ediyordu.⁹² Bu demek oluyordu ki, Seleukeia-Ktesifon piskoposu Roma, Antiokheia veyahut Aleksandreia piskoposları ile aynı seviyeyi temayüz ediyordu; onun yetkisi de havarilere dayanıyordu, öyleyse dünyada onun üzerinde yetkili başka hiçbir otorite bulunamazdı.

Markabta'da 424'te toplanan bu konsil, Doğu Kilisesi dâhilinde cereyan eden veya bundan sonra edecek anlaşmazlıkların dışarıya, yani Roma ülkesinin ruhbanlarına sızdırılmayacağı; Doğu Kilisesi bünyesinde çözüleceği anlayışını esas almıştı. Doğu Kilisesi Roma İmparatorluğu'ndaki kiliselere ve ruhbanlara işte bu konsille birlikte ilk defa olarak artık kendi içişlerine karışılmaması gerektiği mesajını vermişti. Markabta Konsili'nde gündeme taşınan bu "Petros" söylemi kanaatimce dinî olmaktan ziyade Doğu Kilisesi'nin bağımsızlığını tesis etme maksadını havi politik bir iddia anlamı taşımaktadır. Bu bağımsızlığın tam mânâsıyla teşekkülü ise Doğu Kilisesi'nin Roma ülkesinde mevcut Hıristiyanlık anlayışlarına karşı bir teolojik öğretili benimsemesi suretiyle mümkün kılınmıştır. Zannımca Doğu Kilisesi'nin bir sonraki aşamada önce Urfa, sonrasında ise Nusaybin'deki okullardan aşına olduğu ve Batılı Hıristiyanlar tarafından kötüleme/aşağılama amaçlı "Nesturilik" tabir edilen Theodorosçu görüşleri kabulü aslında öncelikle Bizans kiliselerine karşı bağımsızlık kaygısının ve diğer bir taraftan da Sâsânî yönetimiyle daha olumlu ilişkiler kurma zaruretinin bir neticesi olmalıdır.

⁹⁰ C. Buck, "How Persian was Persian Christianity", s. 74; Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 19.

⁹¹ Baum - Winkler, *The Church of the East*, s. 19.

⁹² *Synodicon Orientale*, s. 292.

SONUÇ

Bu yazıda öncelikle Roma İmparatorluğu'nun doğusundaki Sâsânî ülkesinde ortaya çıkan Doğu Kilisesi'nin erken yüzyıllarda hangi koşullar altında bulunduğunu; Roma ülkesindeki Kilise'yle ve eski İran sahasında mevcut siyasî otoritelerle ilişkilerinin onun bünyesinde ne gibi neticeler husule getirdiği hususlarını ana hatlarıyla incelemeye çalıştım. Bu bağlamda; (1) Doğu Kilisesi'nin ilk defa olarak kuruluşuna dair geleneksel rivayetlerin sonraki yüzyıllarda yaşanan bir takım gelişmelerin neticesinde ortaya atılıp gündeme getirilmeye başlandığı,

(2) Eski İran devletinin (Part-Sâsânî) ülkedeki Hıristiyanlara yönelik zamana ve şartlara göre değişen politikaları açısından Roma-Bizans ile münasebetlerin başlıca belirleyici amili teşkil ettiği,

(3) V. yüzyılın birinci çeyreğine kadar merkezî bir organizasyondan yoksun bulunduğu hissedilen Doğu Kilisesi'nin bu yüzyılın birinci yarısında toplanan bazı konsiller vesilesiyle bu organizasyonu ve kendi teşkilatlanmasını temine çalıştığı, gibi olgular önplâna çıkmıştır.

Eski İran sahasındaki Kilise'nin erken yüzyıllarda Roma ülkesinde Kilise gündemini belirleyen teoloji içerikli tartışmalardan bir ölçüde uzak kaldığı söylenebilir. Ancak bu Kilise'nin V. yüzyıldan itibaren politik yönden bağımsız bir rotaya yönelmesiyle birlikte bu bağımsızlık olgusunu destekleyecek teolojik bir farklılaşmaya da ihtiyaç hissettiği ve Roma ülkesinde aforoz edilen Mopsuestialı Theodoros'un görüşlerini daha ziyade bu zaruret çerçevesinde esas aldığı kanaatindeyim. Zira Roma'dan farklılaşan Theodorosçu Hıristiyanlık anlayışı, İran Devleti tarafından da daha kabul edilebilir ve daha makbul bir Hıristiyanlık addedilmiş olmalıdır.

İran Hıristiyanlığı Hıristiyanlığın Roma hudutları dışında gelişen ilk farklı formuydu. Bu Hıristiyanlığı temsil eden Doğu Kilisesi VII. yüzyıla kadar Sâsânî İmparatorluğu'nun bir kurumu olmuştu. Bununla beraber, daha sonraki yüzyıllarda (İslam yönetimi altında) Doğu Kilisesi'nin dinî açıdan hükmettiği coğrafi saha daha da genişleyecek ve sahip olduğu etnik çeşitlilik dikkat çekici boyutlara ulaşacaktır.

KAYNAKÇA

Agapius, *Universal History*, Vasiliev'in Fransızca tercümesinin İngilizce varyantı: Roger Pearse, Ipswich 2008 (tertullian.org).

Albayrak, Kadir, *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları: Ankara 1997.

Alıcı, Mehmet, *Kadim İran'da Din: Monoteizm'den Düalizm'e Mecûsî Tanrı Anlayışı*, Ayışığı Kitapları: İstanbul 2012.

- _____ “Sâsânî İmparatorluğunun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 56, 1, 2015, ss. 33-75.
- Asmussen, J. P., “Christianity in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press: Cambridge 1983.
- Atiya, Aziz Suryal, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Türkçe trc. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005.
- Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge: London-New York 2014.
- Barthold, Wilhelm, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu: Ankara 2006.
- _____ “Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık”, Trc. Köprülüzâde Ahmet Cemal Bey, *Türkiyat Mecmuası*, C. I, 1925, ss. 47-100
- Baum, W.- Winkler, D. W. (eds), *The Church of the East: A Concise History*, İngilizce trc. Miranda G. Henry, Routledge: London-New York 2003.
- Bowersock Glen Warren-Brown, Peter- Grabar, Oleg (eds), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Harvard University Press: Cambridge 1999.
- Brock, Sebastian P., “Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties”, *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, Variorum Reprints: London 1984.
- _____ “The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century and It’s Absence from the Councils in the Roman Empire”, *Syriac Dialogue: First Non-Official Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, Vienna 1994.
- _____ “The Nestorians Church: A Lamentable Misnomer”, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 78: 3, 1996.
- _____ *A Brief Outline of Syriac Literature*, St. Ephrem Ecumenical Research Institute, Baker Hill: Kottayam, India 1997.
- Buck, Christopher, “The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity?”, *The Journal of the Assyrian Society* 10: 1, 1996.
- Bury, John Bagnell, *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, London 1923.
- Chabot, Jean-Baptiste (ed.-Fransızca trc.), *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Paris 1902.

- _____ (ed.- Fransızca trc.) *Chronique de Michel le Syrien*, Trans. J.-B. Chabot, Paris 1899-1924.
- Commeno, Maria Adelaide Lala, "Nestorianism in Central Asia During the First Millennium: Archaeological Evidence", *Journal of the Assyrian Academic Society*, 11. 1, 1997, ss. 20-67.
- Çelik. Mehmet, *Süryânî Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987.
- Dickens, Mark, "The Church of the East" (değişiklik yapılmış varyant), *The American Foundation for Syriac Studies*, 5. 10. 2012.
- Dignas, Beate-Winter, Engelbert, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press 2007.
- Duygu, Zafer, *Constantinus'tan Theodosios'a: Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Şükran Yaşar, Manisa 2015.
- _____ *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, Divan Yayınları: Ankara 2016.
- England, John C., *The Hidden History of Christianity in Asia: The Church of the East Before the Year 1500*, ISPCK: Delhi-CCA: Hong Kong 2002.
- Eusebius, *Vita Constantini*, İngilizce trc. E. C. Richardson, *Nicene and Post Nicene Fathers*, C. 1, ed. Philip Schaff, New York 1890.
- Gündüz, Şinasi, "Mecûsilik", *İslam Ansiklopedisi*, C. 28, 2003, ss. 279-284.
- Harrak, Amir (trc.-sunum-notlar), *The Acts of Mar Mari, the Apostle*, Society of Biblical Literature: Atlanta 2005.
- Hunter, Erica C. D., "The Church of the East in Central Asia", *Bulletin John Rylands Library*, 78: 3, 1996, ss. 129-142.
- Kaçar, Turhan, "Geç Antik Çağ Nedir", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi Sempozyumu*, Denizli 22-23 Mayıs 2015.
- _____ *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul 2009.
- Malik, Gorgis David, *Süryânîlerin Tarihi: İlk Hıristiyanlıktan Kadim Doğu Süryânî Müjdecî-Havari Kilisesi*, Türkçe trc. Vedii İlmen, Yaba Yayınları: İstanbul 2012.
- Moosa, Matti, "Studies in Syriac Literature: Syriac Literature of The Christian Era (Second Installment)", *The Muslim World*, 58. 3, 1968.
- Panicker, Mathunny John, *The Person of Jesus-Christ in the Writings of Juhanon Gregorius Abu'l Faraj Commonly Called Bar Ebraya*, Lit Verlag: Hamburg 2002.
- Peter Kawerau (ed.) *The Chronicle of Arbela (CSCO 468)*, İngilizce trc. Timothy Kroll, Lovanii 1985 (= Türkçe trc. Erol Sever, Yaba Yayınları: İstanbul 2002).

- Rompay, Lucas Von, "Papa Bar Aggai", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. S. P. Brock-A. M. Butts-G. A. Kiraz-L. V. Rompay, 2011.
- Sennak, Labubna Bar – Phillips, George (ed.-trc.), *The Doctrine of Addai, The Apostle*, London 1876.
- Shaw, Brent D., "The Myth of the Neronian Persecution", *The Journal of Roman Studies*, 105, 2015, ss. 73-100.
- Sıirt Vakayinamesi*, Türkçe trc. Celal Kabadayı, Yaba Yayınları: İstanbul 2002.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 3, S. 10, 2010, ss. 24-87.
- Sozomenus, Hermias, Ecclesiastical History, gözden geçiren: Chester D. Hartranft, *Nicene and Post Nicene Fathers*, C. 1, ed. Philip Schaff, New York 1886.
- Tang, Li – Winkler, Dietmar W. (eds), *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, Lit Verlag: Zurich-Berlin 2013.
- The Chronicle of Theophanes Confessor*, İngilizce trc. Cyril Mango-Roger Scott-Geoffrey Greatrex, Oxford 1997.
- van den Berg, Heleen Murre, "Syriac Christianity", *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Wiley-Blackwell 2010.
- Vine, Aubrey R., *The Nestorian Church, A Concise History of Nestorian Christianity in Asia From the Persian Schism to the Modern Assyrians*, London 1937.
- Wigram, William Ainger, *An Introduction to the History of the Assyrian Church or the Church of the Sassanid Persian Empire, 100-640 AD*, New Jersey 2004.
- Williams, A. V., "Zoroastrians and Christians in Sasanian Iran", *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 78: 3, 1996.
- Witakowski, Witold (ed.-İngilizce trc.), Pseudo Dionysius of Tel Mahre *Chronicle (Chronicle of Zuqnin: 3. Bölüm)*, Liverpool University Press, Liverpool 1996.
- Yakan, François, "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış: Türkiye'de Keldaniler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: Hıristiyanlık, Dünü, Bugünü, Geleceği*, Ankara 2002.